

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta humanitních studií

bakalářská práce na téma:

**Systemický
přístup
v
psychosomatice**

Anna Jirsová

vedoucí práce: Mgr. Věra Pivoňková
Praha 2008

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 26.6.2005

.....
podpis

Poděkování

Děkuji za podporu a motivaci především svým rodičům a prarodičům.

Také bych ráda poděkovala těm, kdo mě podněcovali k zamyšlení nad mou osobní epistemologií, rodině, přátelům a pedagogům, mezi nimi Jiřímu Zelenkovi, Jiřímu Novákovi, Vojtěchu Jirsovi, Ing. Mgr. Vladimíru Slámečkovi.

Za náměty této práce pak vděčím přednáškám Prof. RNDr. Stanislava Komárka, a PhDr. Jaroslava Vančáta, Ph.D..

Děkuji také své vedoucí práce, Mgr. Věře Pivoňkové, která umožnila její napsání a poskytla mi podněty pro další výzkum tématu.

Obsah

Poděkování	3
Úvod	5

ČÁST I.

Systemický přístup	6
1. Vývoj systemického myšlení v přírodních vědách	6
2. Systemický přístup k člověku	8
2.1 Živé bytosti podle Batesona a Maturany	8
2.2 Poznávání	12
2.3 Proces poznávání	12
2.4 Systém	13
2.5 Psychické a sociální systémy	14
3. Systemický přístup a filosofie	16
4. Systemický přístup v léčící praxi	21
5. Výzkum prizmatem systemického přístupu	25

ČÁST II.

Psychosomatický pohled na člověka	27
1. Člověk jako bio-psycho-sociální bytost	27
1.1 Fylogeneze a ontogeneze lidské bytosti	27
1.2 Fenomenologické vypracování psychosomatické jednoty	27
1.3 Dualita duše a těla	29
2. Nemoc	29
2.1 Nemoc v současné medicínské praxi	29
2.2 Alternativní pohledy na nemoc, psychosomatika	33
2.3 Systemický pohled na nemoc	36
Závěr	41
Literatura	42

Úvod

Ve své práci *Zpráva o systemické terapii* cituje Soňa Pecháčková výrok Z. Kučery, že „rodinná terapie vznikla jako vedlejší produkt cesty, kterou kráčil Gregory Bateson od studia tzv. primitivních společenství na Bali ke studiu komunikace delfínů.“¹ Rodinná terapie však zdaleka nebyl jediný z vedlejších produktů, které na této cestě vznikly. Tato bakalářská práce se chce zabývat systemickým přístupem a možnostmi jeho aplikací v oblasti přemýšlení o člověku a nemoci, a tak poukázat na to, že Batesonova epistemologie především otevřela cestu přemostění od přírodních věd k vědám společenským. Její důsledky se dotýkají otázek filosoficko antropologických a sociologických. Je zároveň fenomenologickou otázkou po způsobu našeho poznávání a po povaze pravdy a kritikou na „objektivitu“ vědy, na objektivitu ve smyslu žárlivosti na alternativní druhy náhledu, ale nikoli na její opodstatněnost.

Od původního záměru při registraci práce demonstrovat systemický přístup k výzkumu na případové studii v oblasti psychosomatiky jsem upustila a věnovala jsem celou práci teoretickému rozpracování důsledků systemického přístupu pro uvažování o člověku, vycházejí při tom především z myšlenek Gregoryho Batesona. Teoreticky se problematice systemického přístupu k výzkumu věnuje jedna podkapitola v první části práce.

¹ Pecháčková S.: *Zpráva o systemické terapii*, s. 41.

I. Systemický přístup

1. Vývoj systemického myšlení v přírodních vědách

Přírodní vědy 20.století ukazují na nutnost vzít při poznávání ohled na pozorovatele. Základní podněty, na nichž se postupně vyvíjel systemický přístup, přišly z oblasti biologie.

Ve 40. letech publikoval biolog Jacob von Uexküll svůj pojem *Umwelt*, představující subjektivní okolí živočicha, „sít vazeb, umožňovaných smyslovými vjemy – *Merkwelt* a konáním a jednáním živočicha – *Wirkwelt*“² Tento model byl dál rozvíjen v biologii i humánní etologii. Optikou radikálního konstruktivismu také rozlišení vjem/jednání uskutečňuje subjekt sám.

Rakouský biolog Ludwig Bertalanffy formuloval ve 30. a 40. letech Obecnou teorii systémů. Podle ní systémový přístup znamená, že „jakýkoli jev chápeme jako složitý systém, komplexitu a hledám v něm tedy organizaci, strukturu souvislostí, kontext. Logicky plyne, že tento systém má opět svůj kontext a tuto skutečnost vyjadřuje výraz ekosystém.“³ Důsledkem tohoto pohledu je, že pouze z kontextu lze pochopit vlastnosti částí, a nutnost vzít v úvahu pozorovatele: „Místo karteziánské objektivní nezávislého pozorovatele nastupuje zjištění, že pozorovatel je součástí pozorovaného systému.“⁴

To, co bychom nazvali objektem či částí, je určité uspořádání vztahů v daném okamžiku. Tato teorie se zabývala především chováním otevřených systémů, uzavřených systémů se dotýká jako krajního případu – jsou definovány „jako systémy, pro které je prostředí bez významu, nebo má význam jen prostřednictvím specifikovaných kanálů“⁵. Pozdější rozpracování teorií týkajících se uzavřených systémů proto Luhmann označuje jako druhou změnu paradigmatu („klíčové diference“).

Josiah Macy Jr. Foundation v USA pak ve 40.letech pořádala mezioborové konference touto teorií inspirované, kde se rodily koncepty kybernetiky jako vědy o tom, jakými mechanismy přenosu informací se řídí procesy v biologických a

² Komárek S.: *Spasení těla*, s.15.

³ Šavlík J.: *Paradigma lidského člověka doby postmoderní*; in Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*, s.190-191.

⁴ tamt., s. 191.

⁵ Luhmann N.: *Sociální systémy*, s.19.

sociálních systémech i strojích, a především pojem zpětnovazebního okruhu systému. Účastníkem těchto konferencí byl také antropolog Gregory Bateson. V jeho osobě se setkávají počátky systémových teorií a radikálního konstruktivismu. Jeho práce jsou zásadní pro další vývoj systemického přístupu, který v podstatě vychází z jeho „epistemologie“. Chápání společnosti (církve) jako jednoho těla je v jeho pojetí nahrazeno chápáním sociálních a ekologických systémů jako mysli.

V druhé polovině 20.st. se již objevují systémové teorie 2.generace, které kromě role negativní zpětné vazby v udržování homeostázy systému ukazují na tvůrčí roli pozitivní zpětné vazby v systému, který se neustále vyvíjí. Na Batesonovy myšlenky navázal v 50.letech chilský biolog Humberto Maturana teorií auto-poietických systémů. Jeho zpráva „Biology of Cognition“ vydaná na počátku 70. let. vyústila v 80. letech k propracování systemického paradigmatu v psychoterapii.

V 70.letech také formuloval Ilja Prigogine teorii disipativních struktur pro otevřené systémy, v níž dokazoval sebeorganizující vlastnosti organismu, jehož vývoj podléhá určitému směřování, vývojové tendenci, která je odečitatelná pouze z historie, nikoli z aktuálního stavu systému. Disipativní, proměnlivé struktury systému pohybujícímu se daleko od rovnovážného stavu (kde je systém matematicky charakterizován nelineárně) jsou vlastní fluktuace, které při dosažení určitého prahu nestability systému vedou vytvoření nové struktury.

Také některé závěry, ke kterým dochází filosofie 20. století, jsou v souladu se systemickým myšlením, ačkoli diskurzivně a pojmově se pohybují v oblasti společenských věd. Radikální konstruktivismus a jeho další systemický vývoj je pak uvádějí do souladu s před-poklady přírodní vědy. Úkolem vědy je právě své stávající před-poklady tematizovat a ověřovat či opravovat. Při tom je především třeba zachovávat, slovy Kurta Ludewiga, „logické účetnictví“. Logické účetnictví chápáno systemicky je logika vnitřní danému popisujícímu systému, vnitřní koherence, umožněná zejména pojmovou přesností a jednoznačností, nikoli jako cesta k objektivitě, potvrzovaná jako správná experimentálním srovnáváním s objektivní skutečností samotnou. Problémem verifikace interpretativních zjištění, jimiž jsou ze systemického úhlu pohledu zjištění všechna, se z oblasti antropologie zabývá Clifford Geertz ve své eseji o zhuštěném popisu. Kritériem hodnoty zjištění, chápaného jako popis, nemůže podle něj být pouze vnitřní konzistence popisu, ale především, nakolik nám pomáhá porozumět skutečnosti.

Člověk nemá žádný přístup k totalitě dějin, ani k objektivní pravdě: „ ... nemůže ani věda *dokázat* žádné zevšeobecnující tvrzení, nemůže *ověřit* jediné popisné sdělení a dojít tak ke konečné pravdě.“⁶ Ve formulaci modelu sebeorganizujících systémů propojujících se během společné koevoluce dochází k syntéze biologických a humanitních věd.

2. Systemický přístup k člověku

Ludewig⁷ shrnuje základní teze systemického myšlení takto:

1. Vše řečené je řečeno pozorovatelem.
2. Pozorovatel je jazykující živá bytost.
3. Vše řečené je vytvořeno jazykováním.
4. (Reality) jsou argumenty v jazykování.
5. „Systemicky“ myslet znamená soustředit se na systémy.

2.1 Živé bytosti podle Batesona a Maturany

Bateson v knize „Mysl a příroda: nezbytná jednota“ popisuje šest vlastností mysli, které jsou přítomné od určité složitosti organismu. Tyto vlastnosti náleží nejen organickým systémům, lze je nalézt i u systémů ekologických a sociálních. Dále jsou tato kritéria popsána, protože Batesonovy myšlenky sebeorganizujících systémů zásadně přispěly k tomu, co Luhmann nazývá proměnou systémového paradigmatu.

Jde o tato kritéria⁸:

1. Mysl je seskupení vzájemně působících částí nebo složek.

Podle Batesona mohou mysli zahrnovat i „podmysli“, jež také splňují všech šest kritérií mysli, vždy však lze dojít až k nejjednodušším částem, které tato kritéria již nesplňují, protože mentální činnost je založena na vzájemném působení mezi rozrůzněnými částmi – jen na něm (tj. na proměnách jejich vztahů) lze totiž založit jakýkoli výklad.

2. Toto vzájemné působení je spouštěno rozdílem.

Povaha vztahů mezi částmi se v případě mentální činnosti liší od „hmotných událostí“ – v druhém případě na sebe části působí silami a vlivy, v prvním pak jde o

⁶ Bateson G.: *Mysl a příroda: nezbytná jednota*, s. 34.

⁷ Ludewig K.: *Systemická terapie*, s. 58.

⁸ srv. Bateson G.: *Mysl a příroda: nezbytná jednota*, s. 83 a dále.

vztah mezi částmi (nebo jednou částí v různém čase) – příjemce (např. smyslové zakončení) reaguje na rozdíl. Rozdíl má tedy povahu vztahu – není energií, ani kvantitou (může být pouze poměrem mezi kvantitami), není umístěn v čase a prostoru. Zde Bateson upozorňuje na existenci mnoha potencionálních rozdílů, z nichž jen některé se stanou účinnými rozdíly pro mentální činnost, neboli informacemi.

3. Mentální procesy vyžadují průvodní energii.

Rozdíl, který mentální procesy spouští, není energií, mysl tedy nepřijímá energii od spouštěče své činnosti, jako je tomu ve světě hmotných událostí. V tomto případě je energie v reagujícím systému přítomna již před událostí.

4. Mentální procesy vyžadují kruhové (nebo ještě složitější) kauzální řetězce.

Živé si v přírodě udržuje stabilitu neustálým cyklem menších změn, jímž se lze vyhnout větším změnám (např. rozmnožovací cyklus je obranou proti vyhynutí druhu). Systémy, jako např. stroje, potřebují ke své stabilitě regulátor – eskalační systémy umožňující neustálý nárůst spějí ke svému zhroucení. To platí i pro sociální systémy, kde Bateson tuto eskalaci nazývá schizmogenezí (v psychoterapeutické teorii se tato patologická komunikační strategie označuje jako „více téhož“, v běžném jazyce „začarovaný kruh“). Některé systémy však mají schopnost samoopravy na základě negativní zpětné vazby, a v tom spočívá adaptační schopnost živých bytostí. Bateson přirovnává smyslová zakončení k „vypínači“ – význam slova „vypínač“ nepředstavuje ani tak objekt (mimo okamžiky, kdy mění polohu v podstatě neexistuje), jako spíše změnu – změnu v rámci cyklu směrem k jinému logickému kódování.

5. V mentální činnosti je následky rozdílu nutno chápat jako transformace (tj. kódované verze) událostí, které jim předcházely.

Součástí mysli může být jakýkoli zdroj informací, cokoli, co začleněno do cyklu může působit změny. Druh vztahu mezi následkem a příčinou začleněnými do přiměřeně poddajné soustavy je předpokladem určitého kódování, například analogového (podnícená změna se odvíjí od spojitě změny v kvantitě), nebo digitálního (změna závisí na kvalitě – ano/ne), templátového (např. při růstu – podle „šablony“ určené předchozí fází růstu), ostenzivního (ukázání na věc je nevyhnutelné při výuce kódu, např. jazyka; ostenzivní kódování typu *pars pro toto* je základem poznání jakýchkoli celků).

6. Popisem a klasifikací těchto procesů transformace získáme hierarchii logických typů, které jsou v jevech přítomny.

Pro komunikaci mezi A a B je třeba ještě další zpráva, než je přímo vysílána A – metazpráva odlišného logického typu, kontext, který naznačuje, jakým způsobem jsou zprávy od A kódovány - díky němu B rozumí těmto signálům jako nějak významným. Za ním je řada dalších kontextů (např. kontext hry dává projevům opět jiný význam). Jistý kontext může být v souvislosti s určitým signálem B již vrozený (nastane instinktivní reakce), ale přinejmenším savci jsou schopni získat zkušenost i o kontextu učení. Existuje jednání v kontextu a jednání určující kontext.

Např. člověk pozorující živočicha nemůže rozumět, které ze signálů, jež živočich produkuje, jsou metazprávami, určujícími význam signálů jiných. Musí se to naučit - jedná na základě předpokladů, které vytváří a v dalším pozorování koriguje, čímž se neustále dostává na další, abstraktnější úroveň. Na této další úrovni dochází ke změně logického typování, což je mechanismus, který platí pro všechny cyklické kauzální řetězce a s nímž má problém matematická logika, která nebere v úvahu čas (to dokládá např. Epimenidův paradox).

Mechanismus učení se kontextům Bateson ukazuje na Pavlovově experimentální psychóze u psa a na pokusu s delfínem. Pes, který se dokonale naučil kontextu „rozlišování“ čtverce a obdélníku, se psychicky hrouť, pokud toto rozlišení přestane být možné. Kontext „musíš rozlišit“ byl spoluvytvářen podmínkami v laboratoři, které zůstávají jako kontextové ukazatele, i když již není čtverec a obdélník rozlišitelný - proto pes není schopen přejít na jiný kontext - začít „hádat“. Na pokusech s učením delfína Bateson dále dokládá, že živočich není schopen rozpoznat nový kontext z jediné zkušenosti, musí mít možnost srovnávání následků svého jednání z různých kontextů, pak je však schopen vyvodit, že jde o kontext pro nové chování.

Ve směřování kontextů (obecného a jedinečného) spočívá epistemologický omyl, kterému Bateson říká chybné logické typování. Tak je například omylem v logickém typování trestat zločince za konkrétní čin, zatímco zločin spočívá mnohem spíše v problematickém paradigmatu zločince, v jeho patologickém způsobu uspořádání jednání.

Ze jmenovaných kritérií vyplývá rekurzivní povaha systému a jeho autonomie (vlastnost myslí č.4) – každý další cyklus informací a následků v systému přenáší o úroveň vyšší logický typ informace reflektující systémové procesy. Díky možnosti autokorekce je mysl také schopna účelovosti a výběru. Zánikem autonomie, přerušením obvodů a rozpojením částí musí docházet ke smrti myslí.

„Kromě toho všeho se systém ještě učí, zapamatovává si, vytváří si negentropii tím, že hraje velké stochastické hry, zvané empirie nebo pokus a omyl. Schraňuje energii. Je nutně ovlivněn tím, že každá zpráva náleží k nějakému logickému typu, a pronásleduje ho tedy obava, že udělá chybu v logickém typování. A konečně je také schopen spojovat se s jinými, podobnými systémy a vytvářet s nimi další, vyšší celky.“⁹

Maturanovo zkoumání a vypracování autopoietických systémů rozvíjí myšlenky Gregoryho Batesona a navazuje na ně. Živé bytosti jsou podle něj operacionálně uzavřené autopoietické systémy. Systémy jsou autopoieticky organizovány, jejich struktura (procesy tvorby) se může do určité míry měnit – do té míry, dokud je zachována jejich organizace, vymezená pozorovatelovým rozlišením složené jednotky, definované určitými vztahy mezi svými součástmi. Autopoiesis znamená, že vnitřní uspořádání systému funguje tak, že každá složka, určená svými vztahy v rámci systémové sítě, určuje a vytváří další složky a síť takto sama sebe reprodukuje, sama sebe organizuje. Strukturně je systém propojený s prostředím, ale jako autonomní rozhoduje o tom, jaké události v prostředí budou pro něj relevantní, vyvolávající strukturální změny v systému, tedy vůbec poznatelné.

Maturanova teorie poznání tedy opakuje to, co říká Bateson, totiž že poznání a chování systému při jakékoli interakci je determinováno vnitřní biologickou strukturou organismu, nikoli vnějšími podmínkami. Maturana také rozpracoval proces interakce uzavřených systémů s prostředím jako „strukturou determinované spojování“, jako princip zakládající život, vědění je podstatou existence. Naopak se Maturana ohrazoval proti Batesonově definici informace jako zprávě o rozdílu - „prohlašuje, že organismus nedisponuje vnitřní reprezentací či kódováním vnějšího světa“¹⁰

2.2 Poznávání

Autopoiesis je ve své podstatě procesem poznávání. Poznání, vyvolané určitou strukturou organismu, tuto strukturu zároveň mění.

Nervový systém je systém uzavřený, tedy nerozlišuje mezi vnějšími a vnitřními podněty, a lidské poznání je nepřenosné. Jestliže je komunikováno, pak o obsahu sdělení rozhodne vnitřní struktura adresáta. Poznání tedy odpovídá okamžité vnitřní

⁹ Bateson G.: *Mysl a příroda*, s. 115.

¹⁰ Pecháčková S.: *Zpráva o systemické terapii*, s. 37.

struktury poznávajícího, objektivita není člověku vůbec dosažitelná. Kritérium poznání může být pouze pragmatické: nakolik určité poznání podporuje koordinaci cílově zaměřeného jednání a znamená oproti jinému poznání výhodu, natolik je v určitém prostředí účinné. Jinými slovy, „vědomosti reflektují spojení mezi organismem a okolím a toto spojení zaručuje organismu v daném prostředí životaschopnost. Proto není ani tak důležité, jak přesně naše konstrukty odpovídají (shodují se, angl. „match“) položkám v prostředí, ale to, jak dostatečně se hodí („fit“) k tomu, aby zaručovaly přežití.“¹¹

Bateson byl přesvědčen, že osobnostní strukturu lze v podstatě redukovat na epistemologii jedince, neboť jako jedinec utváří své poznání, je svým poznáním zároveň utvářen a tento proces je určován jeho epistemologií:

„Epistemologie je však vždy osobní, jádro zkoumání spočívá v samotném srdci badatele: »Jaká je moje odpověď na otázku po povaze vědění?« Osobně žiji v přesvědčení, že moje vědění je malou částí širšího, celistvého vědění, které spojuje celou biosféru nebo veškeré tvorstvo.“¹²

2.3 Proces poznávání

Na základě zpracování rozdílů mezi stavy nervového systému prožívá pozorovatel rozlišení, jejichž formulací v jazyce vytváří popisy – jednotky, z nichž se skládá jeho svět. Popisy odkazují k pozorovateli – ukazují způsob, jakým pozoruje. Život je životem ve světě, který je vytvářen organismem pozorovatele.

Rozlišení je pozorovatelovým prožitkem rozdílu. Gregory Bateson říká, že základní jednotkou informace je rozdíl, který činí rozdíl/má význam¹³ („a difference, that makes a difference“), tj. rozdíl vybraný pozorovatelem z nekonečného množství rozdílů jakožto významný. Základní jednotkou v tom smyslu, že „pouze rozdíl může (tj. u živých bytostí) vyvolat reakci ... hovoříme-li o „reakci“ živé bytosti na nějaký „vnější podnět“, skoro jako bychom mluvili o tom, co se stane, když jedna koule vrazí do druhé“¹⁴, neboli děláme z lidí věci. Maturana pak klade důraz na to, že jde pouze o *prožitek* rozdílu.

Klíčovým je i pojem ideje – svět je světem idejí – některé potencionální rozdíly (vztahy mezi částmi) mohou dle Batesona podnítit změnu vztahu mezi jinými částmi

¹¹ tamt., s. 24.

¹² Bateson G.: *Mysl a příroda*, s. 82.

¹³ tamt., s. 90.

¹⁴ Bateson G.: *Mysl a příroda*, s. 92.

v rámci mentální činnosti větší entity (například padající strom, který je vyjádřen změnou ve vztahu neuronů přihlížejícího). Teprve takovýto svět idejí je přístupný poznání - zdůrazňuje, že si je třeba uvědomit, že mapa není územím, jinak řečeno následek není příčinou, zároveň však svět takový „jaký je“ si nelze představit, svět povstává takový, jak si jej představujeme.

Člověk tedy zároveň volí a vytváří svůj svět, ale nikoli libovolně, ale tak, jak mu to dovoluje jeho momentální vnitřní struktura. Vědění se pak rodí v komunikaci, a to tak, že adresát popisu rozhoduje o jeho nadindividuální platnosti na základě právě platných kritérií svého jazykově-konsenzuálního společenství. Takto je člověk chápán jako „současně autonomní a současně podmíněn jazykem, tedy odkázaný na jiné, jemu podobné bytosti“.¹⁵

2.4 Systém

Z předcházejícího vyplývá, že systém nelze ze systemického hlediska definovat jako ontologicky založený pojem; systémy jsou „jednotky, které pozorovatel vytváří operacemi rozlišování jako jednotky složené a ohraničené“¹⁶. Niklas Luhmann, autor teorie sociálních systémů, která je aplikací radikálního konstruktivismu a konceptu autopoietických systémů v oblasti sociologie, spatřuje převratný přínos Bertalanffyho teorie systémů v tom, že nahrazuje rozdíl celku a části rozdílem systému a prostředí, a tím otevírá vypracování nového paradigmatu, které již nemusí vypracovávat vztah celku (lidstva) k jednotlivému (člověku) skrze přítomnost nějaké formy obecného v jednotlivém, ale na základě operativního použití jednotek systém/prostředí. Podle Luhmannovy teorie se systémy konstituují vytvářením jednotky (jednoty) rozlišení (*Einheit der Differenz*). Rozlišení spočívá ve vytvoření jednotky systém/prostředí a prvek/vztah – jeden protipól v rámci jednotky rozlišení vzniká právě odlišením od druhého, a proto není myslitelný samostatně. Rozlišení systém/prostředí je založeno na redukci komplexity, která spočívá v omezení množství vztahů, které mohou prvky navazovat jejich přiřazením k systému. Prvky systému vyvíjejí nové druhy interakcí, emerguje nová, systémová kvalita, proto je celek něčím jiným než sumou částí. Jinak řečeno, systémy se tvoří tím, že vytváří sobě vlastní prvky. „Komponenty (části) jsou jako takové vytvářeny vztahy mezi komponentami, a to procesy selekce.“¹⁷ Protože

¹⁵ Ludewig K.: *Systemická terapie*, s. 54.

¹⁶ tamt., s. 61.

¹⁷ tamt., s. 62.

redukuje komplexitu specifickým způsobem, nemají systémy žádný přístup k prostředí ani k jiným systémům. Funkcionálně chápané hranice systému, kterými se systém zároveň vyděluje a zároveň komunikuje s prostředím, vyvozuje Luhmann, stejně jako systémové komponenty a vztahy, ze soběvztázného operování systému.

2.5 Psychické a sociální systémy

Sociální systémy z biologického hlediska (Maturana) vznikají sdružováním biologických struktur jedinců, ko-ontogenezí. Prvky sociálního systému nejsou volně zaměnitelné, sociální systém nemohou např. vytvářet stroje, z čehož Maturana vyvozuje: „Sociální systémy jsou charakterizovány svými prvky, kterými jsou živé bytosti.“¹⁸ Živé bytosti koordinují své chování, jazyk je potom komunikací o komunikaci, chápané jako „koordinace chování prostřednictvím vzájemných interakcí, čili vzájemného strukturního spojování.“¹⁹

Ze sociologie vychází model, který sice přiznává strukturální propojenost biologických, psychických a sociálních systémů, ale zároveň nachází způsob, jak je možné fenomén sociálního systému popisovat samostatně. Luhmann se vyhýbá konstituování pojmu sociálních systémů na biologii:

„Teorie sebevytvářejícího se, autopoietického systému může být převedena do sféry systémů jednání pouze tehdy, pokud se vychází z toho, že prvky, z nichž sestává systém, nemohou mít trvání, tedy neustále musejí být reprodukovány prostřednictvím systému těchto prvků.“²⁰

Podle něho jsou tyto systémy jako autopoietické založeny na jednotkách komunikace, které vznikají skrze vztahy popsitelné jako vytváření napojení. Komunikace redukuje komplexitu - je nástrojem selekce toho, která napojení se vytvoří, aby byl zachován smysl. Hranice sociálních systémů je tedy hranicí smyslu. „Psychické a sociální systémy, které smysl zpracovávají, (dočasně) redukuje komplexitu.“²¹ Smysl usměrňuje tvorbu napojení tak, že uskutečněním jedné z možností dočasně vylučuje všechny další možnosti, není však strnulý – neustále se znovu tvoří, a proto je zároveň nepostižitelný a otevřený náhodě, čili poruše

¹⁸ Maturana H.R.: *Biologie der Socialität*; cit. in Ludewig K.: *Systemická terapie*, s. 63.

¹⁹ Šavlík J.: *Paradigma lidského člověka doby postmoderní*; in Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*, s.198.

²⁰ Luhmann N.: *Sociální systémy*, s. 24.

²¹ Luhmann in: Habermass J., Luhmann N.: *Theorie der gessellschaft oder Socialtechnologie – was leistet die Systemforschung?*; cit. in Ludewig K.: *Systemická terapie*, s. 64.

s nepředvídatelnými důsledky. Smysl se jeví autopoieticky - zpracovává rozdíly, které pocházejí ze smysluplnosti, kterou zakládá. Luhmann jej definuje jako:

„ ... určitou strategii selektivního chování za podmínky vysoké komplexity ... vytvářející z hojnosti možného jednotku a na jejím základě selektivní orientaci v jednotlivých aspektech odkazující souvislosti. Přitom je příznačné, že selekce jednoho specifického užití smyslu sice dočasně neutralizuje jiné možnosti nebo je též neguje, nevylučuje je ale jako možnosti definitivně.“²²

Zdrojem pohybu smyslu je pro Luhmanna informace, chápaná jako něco takového, co pokud se u adresáta setká s příhodnými strukturami, vyvolá u něj nějaký systémový stav. Smysl vzniká jak v rovině psychických systémů (na základě vědomí), tak systémů sociálních (na základě porozumění druhým). Zda bude informace informací, určuje systém sám a systémem je také přiřazena vnějšímu nebo vnitřnímu - kvalifikována jako jednání nebo prožitek. Smysl je popisován jako trojdimenzionální, charakterizovaný rozdíly toto/něco jiného (věcná dimenze – co patří k tématu), předtím/poté (časová dimenze) a ego/alter ego (sociální dimenze – srovnávání se s druhými).

Symbolická rovina zaručuje kontinuitu stále unikajícího smyslu – symbolizace smyslu v jazyce jej zpřístupňuje komunikaci. Komunikace není omezena na oblast řeči, v rovině jazyka se však vytváří generalizovaná očekávání určitého chování, jež jsou podstatou sociálních systémů. Toto Luhmannovo rozpracování struktur očekávání navazuje na Batesonův pojem kontextu (kontext jako „pattern through time“).

„Sociální systémy řídí svůj poměr k prostředí pomocí struktur očekávání, které omezují možný operační prostor věcnou, časovou a sociální dimenzí, a tím přispívají ke stabilitě.“²³

Komunikaci Luhmann charakterizuje pomocí pojmu „zdvojené kontingence“. Kontingence zde znamená něco, co může či nemusí nastat. Zdvojená proto, že oba interagující systémy vědí, že mohou pouze pozorovat a odhadovat chování druhého, že druhý zůstává „černou skříňkou“, do níž nelze nahlédnout a předpovídat, jak se zachová - druhý se vždy může zachovat tak či onak. Protože je komunikace takto riziková, vznikají struktury očekávání - sociální systémy, ohraničené selekcí na

²² Habermas J., Luhmann N.: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – was leistet die Systemforschung?*; cit. in Ludewig K.: *Systemická terapie*, s. 64.

²³ Ludewig K.: *Systemická terapie*, s. 68.

základě zachování smyslu. Zároveň neustále funguje princip náhodnosti – komunikaci není možné ani zcela ritualizovat, ani se jí vyhnout. Sociální systém není založen na lidech jakožto osobách, ale na jednotlivých projevech těchto osob. Komunikace je trojím procesem selekce – sdělení, způsobu sdělení a systémových stavů adresáta. Adresát na základě pozorování usuzuje, zda si projevy druhého vyloží jako komunikaci, teprve tímto výkladem se sdělení stává komunikací a získává informační hodnotu. Komunikace se vztahuje k sobě samé ověřováním, nakolik již bylo dosaženo porozumění, aby bylo možno připojit následující – podle reakce pozorovatel posuzuje, co je jednotkou komunikace. Komunikační jednotky jsou spojovány v systémy smyslem, který je určen tématem komunikace (téma rozhoduje, čím je smysluplné ke komunikaci přispět, časové aspekty, jak dlouho může přispívání trvat a sociální, co je společensky přípustné). Takto se sociální systém proti prostředí vymezuje hranicemi smyslu, které jsou pohyblivé – přiřazují systému prvky, z nichž se skládá, a každý přiřazený prvek zároveň tyto hranice posouvá. Časová stabilita komunikace je pak udržována fungováním komplexů očekávání, např. rolí, hodnot.

Komunikace nespočívá pouze v dosažení konsenzu, otevírá zároveň nové možnosti dalšího komunikačního dění – vytváří redundanci a rozdíl.

3. Systemický přístup a filosofie

Systemický přístup je epistemologie založená na radikálním a sociálním konstruktivismu a systémové teorii, systematicky je představen ve třetí kapitole. „Systemický přístup“ však není možné definovat ontologicky. Je možné jej popisovat - zakladatel radikálního konstruktivismu G. Bateson vyzdvihuje výhody zdvojeného popisu: „V podstatě můžeme obrazně řečeno nějaký zvláštní nový rozměr „hloubky“ (tj. informaci nového logického typu) očekávat vždy, když jsou informace ze dvou různých popisů seskupovány nebo kódovány odlišným způsobem.“²⁴

Poměr mezi dvěma kvantitami vytváří skutečnost jiného logického typu – kvalitu - a teprve ta určuje podobu. Ta již není v popsitelná v jazyce kvantit. Setkáme-li se s různými popisy, získáváme poznání vyššího logického typu. Entity klíčové na určité úrovni popisu se na každé další úrovni vytrácí do pozadí. To, že multiplikační popisů se dostáváme k jinému logickému typu poznání, není bez důsledků pro celkový přístup

²⁴ Bateson G.: *Mysl a příroda: nezbytná jednota*, s.67.

k poznávání – znamená to také, že je-li zkoumání jednotlivých věd o člověku navzájem diskurzivně neslučitelné, není to ke škodě celkového náhledu, který ovšem bude z pohledu jednotlivých věd nerozhodnutelný.

Proto rozsah otázek, jimiž se systemické myšlení zabývá, naznačím pomocí srovnání některých vypracování filosofických problémů s jejich paralelami, plynoucími ze zaujetí systemického přístupu.

Za systemické v širokém smyslu můžeme označit mnohé myšlenky jednotlivců implicitně předpokládající, že pozorovatel nestojí mimo pozorované a že je to komunikace mezi pozorovateli, jejímž prostřednictvím se konstituují společné skutečnosti, chápané pozorovateli jako objektivní. Jinými slovy, že „vše řečené je řečeno pozorovatelem“ (Maturana).

Aristotelovo pojetí živých bytostí samo je systemické: „charakterizuje přirozené jsoucno jako to, co má počátek (princip, původ a důvod) svého pohybu (změny a proměny) samo v sobě“.²⁵ V pojmu účelové příčiny přichází s koncepty, které jakoby počítaly s fungováním cirkulární příčinnosti. „Účelová příčina“ se však zdá být teleologickou chybou - Bateson upozorňuje že lineární myšlení „vždy povede buď k teleologickému omylu (že proces je určen cílem) nebo k mýtu o nějakém nadpřirozeném, vše řídícím činiteli“.²⁶ Aristotelovo popisování světa však bylo poctivé – při porozumění systému příčiny a následku jako cyklickému lze považovat každou událost cyklu za příčinu každé další události – bezčasá logika pouze není schopná zachytit časový rozměr vztahu „jestliže..., pak...“. Jako příklad uvádí Bateson termostat – zvýšení teploty v místnosti vede ke změně v termostatu, naopak změna v termostatu vede ke změně teploty.

Lidé jsou podle Aristotela různých přirozeností a jsou jim proto přiměřené různé věci – podobně jako systemický terapeut se Aristoteles neptá, co je nejlepší obecně, ale co je nejprůměřenější a přijatelné v daném případě, pro konkrétního jedince, rodinu či stát. podobně Aristoteles v Etice nepředkládá přesnou definici lidské ctnosti, kromě toho, že jde o nejprůměřenější chování v určité situaci, jehož průměřenost však není člověk schopen posoudit, leda by byl dokonale ctnostný – pak by posuzoval podle toho, jak by se sám v takové situaci zachoval. Také určení člověka jako „zoon politikon“ je blízké tomu obrazu člověka, jaký předkládá sociální konstruktivismus a

²⁵ Neubauer Z.: *Biomoc*, s.234; cit. in Chvála V., Trapková L.: *Rodinná terapie psychosomatických poruch*, s. 34.

²⁶ Bateson G.: *Mysl a příroda*, s. 61.

systemické myšlení – člověka jako biologicky nedělitelné, in-dividuální bytosti, jejíž životní prostředí se konstituuje ve společenství prostřednictvím jazyka. Maturana mluví o kontinuitě: „Individuální podstata člověka (je) nezbytně sociální.“²⁷

Aurelius Augustinus se ptá, jak je možné, že ví, že to, co mu někdo sdělil, je pravda: „proč jsem je uznal za pravdivé, když mě byly vykládány a řekl jsem: „Ano, tak jest, toť správně,“ ne-li proto, že byly již v mé paměti, ale v odlehlých skrýších tak vzdáleny a skryty, že bych byl na ně nikdy nevzpomněl, kdyby byly na pokyn jiného se nevybavily.“²⁸ Tato vnitřní připravenost pro přijetí pravdivého tvrzení je obdobou toho, nač upozorňuje Humberto Maturana, jeden z hlavních autorů tezí biologického radikálního konstruktivismu – že totiž rozhodující pro vznik všech následujících stavů organismu (včetně nového poznání, které nachází svou podobu v jazyce) jsou jeho stavy předchozí, jejich struktura. Uzavřené systémy nemohou přijímat informaci, nemohou být instruovány – mohou pouze jednat na základě vlastní okamžité vnitřní struktury, která může a nemusí být vyladěna k napojení se na některou „vnější“ událost. Zajímavé jsou také Augustinovy úvahy o čase - poznatek, že budoucnost i minulost je možná pouze jako přítomná minulost a přítomná budoucnost v jeho vlastní mysli, ilustruje dobře to, co popisuje Luhmann – že totiž systém přiřazuje smyslu časovou dimenzi, přítomnost je „časem systému“, předělem, nemá žádnou kvantitativní existenci.

Novověké myšlení je charakteristické nejen, ale především objektivizací. Zatímco středověk zobrazoval věci tak, jak se zračily v malířově mysli, renesanční malířská perspektiva se snaží dívat na rozprostraněnost věcí v geometrickém prostoru z objektivního hlediska. Teprve minulé století začalo ve větší míře zpochybňovat předpoklady novověkého rozumění světa, především karteziánské oddělení mysli a objektivizaci hmoty, chápání dějin a společnosti jako determinovaných působením společenských sil, snahy o kvantifikaci všech jevů a jejich lineárně kauzální vysvětlení.

Na úplném počátku minulého století a moderního strukturalismu stojí poznatky ohledně jazyka a komunikace Ch. S.Pierce, které předznamenávají objev kontextu: „Znak něco zastupuje vzhledem k myšlence, kterou podněcuje či modifikuje“²⁹. Podobně, vycházejí ze svých etologických pozorování, kdy zjistil u savců schopnost získat

²⁷ Maturana H. R.: *Biologie der Socialität*; cit. in Ludewig K.: *Systemická terapie*, s.62.

²⁸ Augustin sv.: *Vyznání X/X*.

²⁹ Pierce Ch. S.: 1.339; cit. in Benyovzský L.: *Filosofická propedeutika*, s. 194.

zkušenost o kontextu učení a podle toho naučené klasifikovat – přiřadit k určitému logickému typu - formuluje Bateson koncept metazpráv, které o kódují každé sdělení, aby mohlo být pochopeno: „Do hry tak vstupuje další třída informací, které B musí vstřebat; informací, které mu naznačují, jakým způsobem jsou zprávy či signály od A kódovány. Zprávy tohoto druhu budou nikoli o A nebo B, ale o kódování zpráv. Budou náležet k odlišnému logickému typu. ... Je třeba mít na paměti celý „informační balíček“ zpráv, které činí jiné zprávy srozumitelné tím, že je zasazují do určitého kontextu.“³⁰ To, že se lidé k sobě mohou chovat očekávatelně, je možné díky interakčním vzorcům (patterns), vlastním danému sociálnímu systému. Tyto vzorce konstituují kontext, v němž lidské chování nabývá smyslu.

Systemické rysy mají i básnické obrazy A. de Saint-Exupéryho – poezie je o to „systemičtější“, že se nesnaží skutečnost podložit argumenty založenými experimentálně, ani argumenty vycházejícími z logiky jazyka, ale apeluje na čtenáře, který může skutečnost, kterou se básník nedokazuje, ale pouze zobrazuje, díky své životní zkušenosti svým jedinečným způsobem nahlédnout jako pravdivou. Toto nahlédnutí je teprve podstatou důkazu, jak píše Zdeněk Neubauer: „Racionalita náleží k *techné* – k umění, nikoliv k *epistémé* – vědění. Je to nástroj – svobodně, vhodně nastrojený: prostředek poznávací a vyjadřovací, nikoliv dokazovací.“³¹

Filosofie 20. století se zabývala úlohou pozorovatele a snahou pozorovatele popsat. Husserl ukazuje, že bytí bez pozorovatele by nemělo smyslu a koncipuje „fenomenologické vědomí“. Od fenomenologického pohledu na vědomí jako na sféru zjevování je již jen krůček k formulaci jedince aktivně konstituujícího svůj svět, již provádí radikální konstruktivismus.

Radikální konstruktivismus úzce souvisí s problematikou jazyka, v němž pozorovatel svět popisuje. Pohlíženo systemicky se člověk jeví především jako bytost komunikující – formulací zkušeností v jazyce popisuje, a tím i tvoří svůj svět, myslí ve vyprávěních. Také filosofie 20. století promýšlí především problém jazyka (Wittgenstein, Vídeňský kruh, Saussure aj.).

Jazyk je tedy ve 20. století chápán jako otevřená struktura.

Na Derridovo pojetí smyslu navazuje Luhmannova teorie sociálních systémů, která chápe smysl jako nástroj selekce v komunikaci. Smysl komunikace nelze vyložit, lze se na něm pouze spolupodílet. Nedostizitelný smysl textu je podle Derridy

³⁰ Bateson G.: *Mysl a příroda- nezbytná jednota*, s. 104.

³¹ Neubauer Z.: *O svatém Františku aneb zrození novověku*, s. 204.

ustavován skrze rozdíl, každá koherentní interpretace textu je textem neustále zpochybňována.³²

„DERRIDŮV pohyb diference připomíná i ústřední pojem jeho filosofie, jak ji vykládá jeho kniha *Rozpor (Le différend, 1983)*, totiž francouzský výraz *différend*, tedy „různice“, „rozpor“, který je na rozdíl od pouhého „spor“ (*litige*) takovým konfliktem mezi dvěma různými nároky různých stran, který je nerozřešitelný, protože chybí takové pravidlo posuzování, jež by bylo aplikovatelné na obě argumentace; je-li tedy jedna argumentace legitimní, zdaleka to ještě neznamená, že ona druhá je nelegitimní; pokud bychom však jedno a totéž pravidlo souzení aplikovali na jednu i druhou argumentaci, jak je to možné v případě pouhých sporů, pak bychom jedné z těchto argumentací činili bezprávi.“³³

Právě takto, jako zvnějšku co do pravdivosti nerozsouditelné, chápe systemika popisy skutečnosti jednotlivých pozorovatelů – v podstatě jde o do krajnosti dovedené přiznání, že oblast objektivity není člověku nijak přístupná.

Jako „systemické“ je možné označit také Levinasovo „já“, které vychází od sebe do světa, který si přivlastňuje, ale zároveň bytostně touží po „absolutně Jiném“, neviditelném, s nímž se setkává prostřednictvím výrazu tváře druhého. Petříček píše: „jinakost tohoto Jiného musí být jiná než jinakost věcí, k nimž se běžně vztahují ve světě. ... Toužím-li po Jiném, pak distanci mezi mnou a Jiným nikdy nemohu zrušit, nemohu ji překlenout.“³⁴ „Druhý, Jiný je ten, kdo mě problematizuje v mém neomezeném vládnutí věcmi.“³⁵

Ze systemického hlediska je právě autonomie druhého naprosto zásadní věcí – lidský svět je určený smyslem vznikajícím v konverzaci, v komunikaci s druhým, který především popisuje, že je také pozorovatelem, je zakládáno rozlišení mezi tím, co je prožíváno jako nadindividuálně/pouze individuálně platné.

Slovy Niklase Luhmanna: „konkrétní osoba nadto potřebuje *diferenci* blízkého a vzdáleného světa, *diferenci* pouze osobně platných zkušeností, hodnocení a způsobů reakcí vzhledem k anonymně konstituovanému světu, který platí stejně pro všechny, aby byla s to zahrnout nesmírnou složitost a kontingenci všeho toho, co se ukazuje jako možné. Jednotlivec musí umět využívat této diference, aby mohl odvádět nárůst informací. To je však možné pouze tehdy, existuje-li sociální potvrzení rovněž pro nanejvýš osobní zpracovávání prožitků i schopnost jednání; a také jsou-li připraveny sociálně

³² Benyovský L.: *Filosofická propedeutika*, s. 197.

³³ tamt., s. 199.

³⁴ Petříček M.: *Úvod do současné filosofie*, s. 155.

³⁵ tamt., s.160.

přijatelné formy, jak tohoto potvrzení dosahovat. Jednotlivec musí docházet ohlasu nejen v tom, co sám je, nýbrž i v tom, co sám vidí.“³⁶

A slovy Kurta Ludewiga: „Neboť Já vzniká a uskutečňuje se pouze ve vzájemnosti s nezávislým Ty, tedy v My. Toto „My“ je základní podmínkou lidského životního prostředí, na rozdíl od zvířecí nebo čistě věčné existence.“³⁷

4. Systemický přístup v léčící praxi

Systemický přístup jako syntéza společenských a biologických věd se nejvíce prakticky rozvíjel v rámci rodinné terapie. Je otázka, nakolik „terapie“ může být důsledně „systemická“ – v rámci terapie vždy jedna strana žádá a druhá poskytuje pomoc, jedna strana tedy deklaruje, že nabízí jakési funkčnější vědění, resp. funkčnější epistemologii. Systemická terapie je postavena na tom, že klient sám si z alternativních interpretací své situace ve struktuře mezilidských vztahů vybere to, co bude pro něj v dané chvíli funkční – úkolem terapeuta je nabízet tyto alternativní interpretace a s nimi i východisko ze zacyklených vzorců interakce, které jsou klientem vnímány jako nežádoucí. Změnu v systému vyvolá náhoda korespondující s momentální strukturou systému a zároveň s jeho vývojovým směřováním – předpokladem je množství neuskutečněných možností, z nichž lze čerpat inspiraci k řešení problémů. Tímto způsobem je obhájěn požadavek autonomie klienta a rovnocenné platnosti všech popisů reality.

„Teorie se systematicky řídí a uspořádává podle praxe“³⁸, cílem teorie je konzistentně uspořádat něco, co funguje, aby tomu mohlo být rozumět v rámci platného paradigmatu. Po druhé světové válce, souběžně s rozvíjením teorie systémů, se začala rozvíjet rodinná terapie, když se i v klinické praxi ukazoval vliv rodin pacientů na vznik patologie. Často se v této souvislosti mluví o výzkumech rodin schizofreniků z počátku padesátých let v Palo Alto, Bethesedě a na Yale³⁹.

Ve vztahu k celkovému vývoji myšlení (od kybernetiky prvního řádu ke kybernetice druhého řádu a v souvislosti s etickými úvahami o uplatnění moci terapeuta nad klientem) se vedle systémové terapie v osmdesátých letech začala rozvíjet terapie systemická, jejímž základem je teorie systémů a radikální

³⁶ Luhmann, N.: *Láska jako vášeň*, s. 21.

³⁷ Ludewig, K.: *Systemická terapie*, s. 54.

³⁸ Schiepek G.: *Systemtheorie*; cit. in Ludewig K.: *Systemická terapie*, s. 32.

³⁹ srv. Kratochvíl S.: *Základy psychoterapie*, s. 262.

konstruktivismus. Soňa Pecháčková jmenuje zásadní poznatky ze čtyřech vědních oborů, které v 70. a 80. letech přispěly k vývoji tohoto psychotherapeutického přístupu. Jde o kybernetiku II. řádu (von Foersterova idea pozorujících systémů), filosofický radikální konstruktivismus (von Glaserfeld), epistemologii cirkulární kauzality (Bateson) a biologický model autopoietických systémů (Maturana, Varela).⁴⁰

Spíše než o systemické terapii je však vhodné mluvit o systemickém přístupu k psychotherapii. „Léčebnou jednotkou systemické terapie je »problémem utvářený systém«. Tj. systém, do kterého patří – a aktivně přispívá – každý, koho se problém nějakým způsobem dotýká, kdo se zabývá jeho řešením, kdo o něm hovoří.“⁴¹ Systémová terapie chápala problém jako něco, co je vytvářeno, aby se rodinný systém udržel v rovnováze, systemická terapie naopak chápe problém jako to, co v jazyce, „jazykováním“ („languageing“) utváří systém. Systém vzniká teprve tím, že je nějak uchopen v jazyce. Zatímco systémový terapeut se tedy snaží v rámci daného rodinného systému zbavit symptom jeho funkce, systemik nabízí rodině možnosti odlišných definicí situace, vstupuje do systému a zapojuje se do komunikace zevnitř.

Existují dva hlavní směry systemické pragmatiky, které nabízí především orientující strukturování terapeutického sezení, jedním je milánská a německá škola a druhým terapeutický přístup Steve de Shazera. Systemicky smýšlející terapeuté však vyvinuli jen málo vlastních technik, patří mezi ně např. cirkulární dotazování (co si klient myslí, že si o tématu myslí jiný člen systému), otázka „po zázraku“ (jak klient pozná, že se problém zázračně vyřešil), zadávání domácích úkolů (spočívajících např. ve zhodnocení všeho pozitivního ve vztazích), externalizace problému a účast reflektujícího týmu na terapii.⁴² Především je pro ně charakteristické jiné chápání terapie, klienta i vlastní terapeutické role skrze systemické paradigma. „Systemická teorie je čočka, skrz kterou se díváme na praxi, ale nic, co by nám říkalo, jak tu praxi máme dělat.“⁴³ Příkladem kreativity v tvorbě psychotherapeutických modelů při zaujetí systemického přístupu je u nás dvojice L. Trapková a V.Chvála, kteří vyvinuli koncept „sociální děloly“ a diagnostickou metodu práce s časovou osou.

Důležitým rysem systemické terapie je, že terapeut nestojí mimo systém v pozici experta, který direktivně do systému zasahuje, aby docílil optimálního stavu. Je uznávána autonomie klienta, odstraněn pojem patologie a nahrazen pojmem

⁴⁰ srv. Pecháčková S.: *Zpráva o systemické terapii*, s. 18.

⁴¹ tamt.

⁴² srv. Kratochvíl S.: *Základy psychotherapie*, s. 269.

⁴³ Ludewig K.: pražská přednáška 1990; cit. in Pecháčková S.: *Zpráva o systemické terapii*, s. 81.

„problematický systém“. V Shazerově pojetí, odchylky terapeut společně s klientem nedefinuje problém, ale pouze cíl terapie. Že je systém problematický, tedy není definováno normativně, ale samotným klientem, který jej v rozhovoru označí za nežádoucí. Člověk je zároveň členem různých systémů – systém je dán tématem hovoru, zrušením členství se tedy neruší vztahy mezi jedinci. Rodina je chápána jako uzavřený systém – není možné dopředu odhadnout, jakým způsobem bude takový systém reagovat na zásah zvnějšku.

Jiným problémem je prosazení systemického přístupu v medicíně, o němž píše Chvála a Trapková.⁴⁴ Zaujetím tohoto přístupu by zároveň byl důsledně zaujat přístup psychosomatický - o Luhmannově sociálním konstruktivismu říká Šavlík, že „jde vlastně o důsledně domyšlený princip bio-psycho-sociální“.⁴⁵ Na lékaře by systemický přístup kladl vysoké etické nároky, objevilo by se například dilema, zda raději farmakologicky tlumit utrpení pacienta, nebo vyčkávat změnu kontextu jeho potíží a bránit se tak nežádoucímu posílení funkčnosti symptomu v rámci systému. Místo aby se role lékaře změnila v roli technického experta a role přijímajícího pacienta v roli odpovědnější a aktivnější v léčbě zasahující různé sféry jeho bytí, mohl by lékař naopak získat jen další kompetenci a umocnit mocenskou převahu v kontextu léčebných intervencí.

Moc však není možné nad někým vykonávat jednostranně jako násilí - mocenské chování vyžaduje komplementární reakci – proto není ani možné změnit zdravotnický systém, aniž by se změnilo myšlení společnosti. Očekávání pacientů přicházejících k somatickému lékaři jsou jiná, než u pacientů přicházejících k systemickému terapeutovi s problémy, kterým většinou rozumějí jako „psychickým“, „sociálním“, případně „psychosomatickým“. Od somatického lékaře pacient očekává jednoznačnou diagnózu somatickou a mocenskou, direktivní intervenci založenou na jeho obecném vědění. Neočekává dotazování na problematiku sociálních systémů, jejichž je členem, ani společné definování problémů.

Komárek popisuje západní medicínsko-průmyslový komplex (medicínská vzdělávací zařízení, zdravotnická zařízení, medicínský a farmaceutický průmysl) jako decentralizovanou výrazně eklesiomorfni strukturu⁴⁶, jejíž „reformace“ začíná

⁴⁴ Chvála V., Trapková L.: *Proč se medicína brání systemické teorii*; in Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*, s. 226.

⁴⁵ Šavlík J.: *Paradigma lidského člověka doby postmoderní*; in Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*, s.200.

⁴⁶ srv. Komárek S.: *Spasení těla*, s. 107 -117.

„voláním po větší kompetenci vzdělaných laiků, jejich svéprávnosti, vyvázání z železné nutnosti předepsaných institucí, možnosti plurality názorů a tolerance vůči nim, v budoucnu i po možnosti tvorby alternativních medicínsko-průmyslových komplexů a jejich skutečné odluky od státu“⁴⁷. Podobně jako reformace církví nejsou automatickou odpovědí na požadavky doby, ale vychází z požadavků osvětleného lidu, je toho samého potřeba i v případě medicínsko-průmyslového komplexu. Ze systemického hlediska by se dalo také říci, že zdravotnický systém obsahuje seberegulační mechanismy – vývoj systému vždy probíhá, není nikdy „hotov“, na druhé straně Bateson upozorňuje na nutnost protisměrného pohybu – konzervatismu, který zaručuje, aby každá nová věc byla slučitelná s předchozím stavem, aby nedocházelo ke zbrklým inovacím, které by byly pouze reakcí na momentální rozkolísání požadavků doby.⁴⁸ Tak píše Chvála a Trapková: „Proto se nám zdá přiměřené, že o systemické teorii svědčí zatím jen hrstka zasvěcených systemickou zkušeností. Jejich svědectví představuje poruchu, která může ve svých důsledcích pomalu proměnit celý systém.“⁴⁹

5. Výzkum prizmatem systemického přístupu

Zaujetím systemického přístupu na sebe výzkumník především bere odpovědnost za výsledky výzkumu. Jestliže jediným přijatelným kritériem kvality poznání je jeho pragmatičnost, odvozená od momentální cílové zaměřenosti jedince, pak podle Ludewiga platí, že „vědec se tedy stává odpovědným za všechny své poznatky i jejich důsledky, nelze je již přičítat objektivní skutečnosti. Maturana říká: „nejsem odpovědný za to, co slyšíte, ale jsem zcela odpovědný za to, co říkám“.⁵⁰

Protože východiskem jeho poznání jsou rozlišení, určená jeho vlastní vnitřní strukturou, která vytváří prožitky, jež mohou vyústit v popisy v jazyce, se tedy systemicky uvažující výzkumník nesnaží deklarovat objektivitu, ale nabízet funkční, smysluplné popisy. Věda, která se chce zabývat popisem těchto popisů, je zároveň epistemologií a zároveň antropologií, pozorovatel se „sám stává východiskem i cílem svého zkoumání.“⁵¹

⁴⁷ tamt., s. 117.

⁴⁸ srv. Bateson G.: *Mysl a příroda: nezbytná jednota*, s. 186 – 193.

⁴⁹ Chvála V., Trapková L.: *Proč se medicína brání systemické teorii*; in Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*, s. 226.

⁵⁰ Maturana H.; cit. in Ludewig, K.: *Systemická terapie*, s. 47.

⁵¹ tamt., s.46.

„Epistemologie je nerozdělitelná, integrovaná meta-věda, jejímž předmětem je svět evoluce, myšlení, adaptace, embryologie a genetiky – věda o mysli v nejširším slova smyslu.“⁵²

Podle Davida Silvermana lze výzkumný problém formulovat teprve ve vztahu k určitému „modelu“, tj. celkovému teoretickému přístupu k výzkumu, který má odpovídat povaze zkoumaného tématu. Zároveň zřejmě už při formulaci tématu figuruje určitá osobní epistemologie výzkumníka, takže volba přístupu i tématu jde ruku v ruce. Bateson k tomu říká: „Ze způsobu bádání můžeme vyčíst, k jakému typu objevu může badatel dojít; a na základě toho se můžeme domnívat, že právě po takovém objevu badatel tajně a podvědomě touží.“⁵³

Výzkumník s respondenty vytváří „výzkumný systém“. Např. v interview je společně jazykováním ustavována skutečnost. Silverman před touto metodou varuje, upozorňuje na rozdíl mezi tím, co lidé říkají a jak skutečně jednají. Ze systemického hlediska lze tuto otázku reformulovat na rozdíl mezi tím, jak jednající rozumí svému jednání a jednání druhých a jak je toto své poznání ochoten komunikovat vůči výzkumníkovi (což souvisí s kvalitami výzkumného systému, zejména výzkumníkovou schopností získat důvěru respondentů) a na druhé straně, jak tomuto jeho jednání rozumí na základě svých předchozích zkušeností výzkumník. Proto je, jak píše Chvála a Trapková, i osobní dlouholetá klinická psychoterapeutická praxe vyústivší ve tvorbu metafor, které přibližují získanou zkušenost druhým, formou kvalitativního výzkumu a potřebným doplňkem materiálu získaného kvantitativními metodami.⁵⁴ Systemický přístup ospravedlňuje metafory, včetně filosofických a básnických, jako rovnocenné s tím, co považujeme za verifikovatelný či falzifikovatelný přístup k věci. Kritériem hodnoty výsledků výzkumu je především to, nakolik jsou prakticky funkční pro naše porozumění světu.

Kvalitativní výzkum stanovuje cíle, podle kterých se pak řídí výběr metod. Pomocí určitých postupů („sebekontroly“ výzkumníka, který se snaží sám sobě oponovat např. analýzou deviantních případů, rozšířením okruhu dat apod., nebo „kontroly“ prostřednictvím dalších výzkumníků) se snaží výzkumníka z výsledků vyloučit, neboli dosáhnout „nepředpojatosti“. Objektivisticko-realistický kvalitativní výzkum si nečiní nároky na absolutní objektivitu, ta je mu však ideálem, který existuje

⁵² Bateson G.: *Mysl a příroda – nezbytná jednota*, s.82.

⁵³ tamt., s.81.

⁵⁴ srv. Chvála V., Trapková L.: *Rodina jako sociální děloha a kvalitativní výzkum*.

a lze se mu snažit přiblížit. V pozadí stojí představa, že dokonalá metodika by vedla k dokonalému poznání. To však ze systemického hlediska není možné; „lidské poznání nemá žádný přístup k objektivnímu světu, nezávislému na subjektu. ... každý poznatek sám o sobě konstituuje svou realitu. Přísně vzato, je právě tolik realit, kolik je pozorovatelských perspektiv.“⁵⁵ Uvnitř realit konstituovaných těmito perspektivami je však oprávněný požadavek pojmově přísného a vnitřně konzistentního „logického účetnictví“.

Systemicky myslícímu výzkumníkovi proto nic nebrání použít zavedených metod výzkumu, které usilují o větší reliabilitu a validitu výzkumu, pokud zároveň nezapomíná na „uzávorkování“ objektivity.

⁵⁵ Ludewig K.: *Systemická terapie*, s. 52.

II. Psychosomatický pohled na člověka

1. Člověk jako bio-psycho-sociální bytost

1.1 Fylogeneze a ontogeneze lidské bytosti

Nejen klasická medicína, ale celá moderní společnost má tendenci nahlížet tělo jako sumu chemických a fyzikálních dějů. Jak to odráží i rozdělení zdravotnické péče, oblast psychiky je nahlížena jako oblast odlišná, speciální. Tomuto pohledu uniká emergentní, vyšší kvalita celku. Člověk je bytost, která se nevytváří automaticky na základě dané genetické informace, ale je již od počátku ontogeneze v interakci se svým životním prostředím. Biologický a kulturní vývoj probíhají současně a vzájemně se podmiňují – je tomu tak z hlediska ontogeneze, a pravděpodobně také z hlediska fylogenetického. Podle C. Geertze poddání se člověka symbolickým systémům kultury hrálo ve vývoji dnešního člověka podstatnou úlohu: „Mezi kulturním vzorcem, tělem a mozkiem vznikl systém pozitivní zpětné vazby, v jehož rámci každá z těchto součástí přispívala k vývoji ostatních.“⁵⁶

Podobně je tomu i v případě ontogeneze. V průběhu evoluce přišel člověk o velkou část své instinktivní vybavenosti a začal být nucen jednat na základě úvahy. Této schopnosti se učí v rámci určité kultury teprve po narození. Člověk se tedy rodí jako nehotový nejen „tělem“ (porod je v podstatě vynucen velikostí hlavičky, která ještě může projít pánví matky), ale i „duší“ (přibližně až do doby jeho pohlavní dospělosti se překotně vyvíjí i jeho nervová soustava). V lidské osobě se prolíná vliv vrozených dispozic a kultury:

„Naše myšlenky, hodnoty, činy, dokonce i naše emoce, jsou, jako sám náš nervový systém, kulturními produkty – produkty sice vyrobenými z tendencí, schopností a předpokladů, s nimiž jsme se narodili, ale přece jenom vyrobenými.“⁵⁷

Interakcí s prostředím, do něhož se rodí, je člověk zformován na duši i na těle - jako bytost bio-psycho-sociální.

1.1 Fenomenologické vypracování psychosomatické jednoty

Ve 20. století lze sledovat směřování humanitních i přírodních věd k přehodnocení celkového pohledu na člověka směrem k psychosomatickému chápání.

⁵⁶ Geertz C.: *Interpretace kultur*, s. 61.

⁵⁷ tamt., s. 63.

Nové filosofické pojetí těla (fenomenologicky se problému tělesnosti věnoval Maurice Merleau-Ponty) je v protikladu s tradičním představou těla jako věci v protikladu k duši. Gabriel Marcel, uvažuje o rozdílu mezi být a mít, shledává, že o tělu nelze uvažovat jako o něčem, co nejsem já, protože díky němu se projevují⁵⁸. Tělesnost nelze odmyslet, protože určuje mou situovanost, perspektivu, možnost pohybu (vyplnění intence), rovněž myšlení je situované. Člověk se vztahuje ke světu z hlediska tělesnosti.

Fenomenologicky nahlíženo jsou tělo a duše spojeny společnou celkovou intencionalitou a vykonávají společný životní pohyb⁵⁹. Vnímání je neoddělitelné od pohybu - tělo komunikuje s okolními věcmi prostřednictvím náznakových intencí (virtuálních pohybů posléze naplněných intuitivním obsahem), a tak se vytváří tělesné schéma, díky kterému je zde možnost bezděčné prvotní orientace v okolí prostřednictvím virtuálních pohybů. Variováním retencí vznikají retenční invarianty, které umožňují rozvrhování životního prostoru – každý náš pohyb tedy vychází z naší tělesné paměti, našeho tělesného schématu. V životním pohybu se „obohacuje zásobárna signitivních intencí v tělesném schématu, pomocí nichž rozvrhujeme prostor svého existování“⁶⁰, náš svět. Tělesné schéma je nepředmětnou (tj. ve smyslu neuchopitelného horizontu) představou celku těla (v protikladu k sumě orgánů). Duše a tělo jsou takto propojeny – tělesné schéma je součástí duše uskutečňující celkovostní tělesnou intenci.

Jsme obklopeni horizonty, které nás determinují a rozvrhují nám svět – jedním z nich je tělesné schéma. Pokud je narušeno, je narušena i existence fenoménů okolního světa.

Způsob naší existence, pobyt, „bytí tu“, je založen na komunikaci s věcmi. Tělo samo vykonává tuto komunikaci prostřednictvím tělesného schématu. To je koncept jak psychosomatický, tak systemický – obojí ve svých důsledcích popírá představu poznatelnosti věci o sobě i oddělenosti věcí světa od intence pozorovatele: „Věc věcní, protože spadá do naší existence, co je věc o sobě, to vědět nemůžeme.“⁶¹ Zároveň v obou pojetích tělo není zvěcněným nástrojem duše, ani duše není korelátem těla – celý člověk je jednotou životního pohybu. Skrze tělo jsme v dialogu se světem a věcmi v něm, naše jáství je ukotveno v čase a prostoru, kde se děje a sebenalézá.

⁵⁸ srv. Petříček M.: *Úvod do současné filosofie*, s. 97

⁵⁹ srv. Hogenová: *Příspěvek k filosofii těla*, in Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*, s. 29.

⁶⁰ tamt., s. 29.

⁶¹ tamt., s. 33.

1.3 Dualita duše a těla

Takto fenomenologicky je psychosomatická jednota člověka však doposud popisována pomocí pojmů založených na vnímání duality duše a těla.

Tato dualita je podle Komárka⁶² důsledkem vnímání skutečnosti, které je vlastní indoevropskému myšlení – vnímání jedné kvality jako dvou opačných pólů, z nichž jeden stojí hodnotově výše (tento archetypální způsob vnímání se odráží ve struktuře jazyka a je touto strukturou zároveň podmiňován).

„Pouze ve světě, kde duševní a tělesné bylo od sebe myšlenkově odseparováno, se jeví překvapivým, že duševní pochody a hnutí mohou nějak ovlivnit tělesnost – o opačném vztahu, například že vysoká horečka může vyvolat blouznění či otřes mozku výpadky paměti, naopak pochyby nejsou.“⁶³

Z tohoto paradoxu, spočívajícího ve snaze popsat jednotu pomocí pojmů vyjadřujících dvojnost, vede cesta právě skrze systemický pohled na člověka, jehož se týká první část této práce.

2. Nemoc

2.1 Nemoc v současné medicínské praxi

Jakékoli vymezení normality je vždy arbitrární. Marie Vágnerová nabízí statistické, funkční nebo sociokulturní vymezení normy, konstatuje však, že „hranice mezi normou a abnormalitou je plynulá, představuje kontinuum. Vymezení závisí na mnoha faktorech, především na aktuální úrovni dané společnosti, u různých skupin se může lišit, vyvíjí se v čase a nemá definitivní platnost.“⁶⁴

Z toho důvodu je také obtížné definovat nemoc v jednotném čísle, nemoc jako stav organismu opačný ke stavu zdraví. To je spíše záležitostí filosofie nebo toho, co Danzer nazývá „poetickou medicínou“. Mnohem menší potíže působí pojmově přesně vymezit kategorie jednotlivých nemocí jako souhrnu somatických příznaků, které jsou charakteristické pro určitou chorobu – na tom je založena novověká klasifikace nemocí „botanickou“ metodou⁶⁵. Ontologický status takto vytvořených jednotek je zjevně sporný, a to zejména v případě psychických chorob a syndromů. Psychické

⁶² Komárek S.: *Spasení těla*, s. 11.

⁶³ Komárek S.: *Spasení těla*, s. 16.

⁶⁴ Vágnerová M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 27.

⁶⁵ srv. Komárek S.: *Spasení těla*, s. 30.

vlastnosti jsou totiž většinou dědičné polygenním způsobem a také dědičnost psychických poruch je heterogenní – na jejich vzniku se mohou podílet různé geny. Geneticky je tedy podmíněna spíše zvýšená citlivost k určitým druhům zátěžových podnětů a tendence k určitým způsobům jejich zpracování, než určitá „nemoc“.

Vyspělá technika umožňuje v mnoha případech určení přesné diagnózy, na niž lze předepsat terapii, která bude s určitou, empiricky prokázanou pravděpodobností diagnostikovaný problém řešit. Není ovšem již v silách takto orientované diagnostiky rozhodnout, proč, vystavení např. stejnému infekčnímu prostředí, jeden člověk onemocní a druhý ne, ani proč progresse či léčení nemoci probíhá u různých lidí různým tempem. Na tyto otázky neumí plně odpovědět ani genetika, narážíme zde opět na problém jedinečného, jež nemůže být odvozeno z obecného.

V roce 1977 byl Světovou zdravotnickou organizací přijat Engelův bio-psycho-sociální model nemoci, zároveň byla z mezinárodní klasifikace nemocí vyškrtána kategorie psychosomatického onemocnění. Na jedné straně tento krok vedl např. v Německu k začlenění základní psychosomatické péče do lékařské praxe⁶⁶ všech oborů, na druhé straně, jak podotýká Komárek, se jeho následkem přestala uvažovat vysoká míra psychogeneze a sociogeneze některých onemocnění oproti onemocněním jiným. Navíc, jak upozorňuje G. Danzer, i při snahách integrovat psychosomatické přístupy do klasické medicíny často dochází k jejich „přizpůsobování navykému myšlení v medicíně, přizpůsobování, které přispělo k částečnému obětování duchovních a kulturně vědeckých, uměleckých, filozofických a také kulturně kritických pozic i přístupu k vědeckému výzkumu v psychosomatické“.⁶⁷ V České republice zatím do běžné praxe psychosomatický pohled až na výjimky nepronikl. Důvody uzavřenosti medicínsko-průmyslového komplexu psychosomatickým podnětům do značné míry splývají s důvody zmíněnými v kapitole o systemickém přístupu – totiž v hloubce potřebných změn, které narážejí na sebereprodukcující mechanismy tohoto systému. Komárek připomíná rozvoj německé předválečné biologie, směřující k celostnímu pojetí organismu a k psychosomatické orientaci lékařství, který však ustal s poválečným odsouzením prakticky celého německého kulturního dědictví a jeho koncepce byla nahrazena přijetím anglosaských modelů.

„Německé medicínsko-biologické myšlení je, či lépe řečeno bylo, organicky vevázáno do celého kulturního kontextu a není vůbec náhodou, že tento způsob

⁶⁶ viz nedávno vydaná publikace - Tress W., Kruse J., Ott J.: *Základní psychosomatická praxe*.

⁶⁷ Danzer G.: *Psychosomatika*, s. 237 a dále.

percepce živého světa dostal velmi vážnou ránu vznikem fenoménu nacismu na německé půdě a posléze jeho porážkou.“⁶⁸

Nynější léčebná praxe západní společnosti zůstává prodchnuta karteziánským myšlením, které odděluje mysl od hmoty, redukuje tělo na pouhou věc, a tak odděluje subjekt od vlastního těla i od ostatních subjektů a objektů. Medicína tedy hledá lineárně kauzální příčiny na úrovni biologické a fyziologické.

To však souvisí nejen s karteziánizmem, ale s hlubší povahou empirické a experimentální novověké vědy vůbec. Ta za skutečné považuje pouze to, co je možné do-kázat, předvést, napodobit, a tím ověřit. Neubauer hovoří o racionalistickém předpokladu, že „skutečnost má normativní povahu v podobě »zákonů«, kterými se přírodní jevy bezpodmínečně (tj. kdekoliv, kdykoliv a bez výjimky) podřizují, ježto jsou jeho bezprostředními projevy, jejich jevovou stránkou.“⁶⁹ Toto je ono vždy-již-znamé (*mathéma*) novověké vědy⁷⁰, její nereflektovaný přístup k povaze světa. Víra ve vědu je vírou v tyto její předpoklady, která je podpírána jejím thaumaturgickým uměním, totiž že „mosty stojí, vlaky jezdí a penicilin léčí“. Oprávněnost usuzování z obecného na jedinečné však lze vždy problematizovat, navíc vždy bude pracovat pouze s pravděpodobností, nikoli s jistotou výsledku. Tak se z technologicky vyspělé medicíny vytrácí znalost jedinečného kontextu nemocného člověka vytrácí na úkor aplikace obecných znalostí a metod.

Zároveň je novověká věda disciplínou žárlivou - protože „kosmologická normativní soustava je jednotná, bezrozporná a konzistentní – představuje jedinečný, jednoznačný, plně formalizovatelný soubor vztahů“⁷¹, je alternativním souborům představ a východisek „upírána platnost, bez ohledu na účinnost postupů na nich založených a funkčnost jejich výsledků.“⁷²

Toto pozadí novověké vědy má zřejmý dopad na chápání člověka: „Zá-jem vědce (inter-esse) odkrývá jen určitý pohled (na tělo) a jiný zakrývá – odkrytí je možné jen vystoupením ze svých zájmů.“⁷³

Léčebná praxe ale není jen výtvořem medicínsko průmyslového komplexu – odráží myšlení celé společnosti. Jak podotýkají Chvála a Trapková v eseji „Proč se medicína brání systemické teorii“, medicínský systém pouze odráží poptávku pacientů

⁶⁸ Komárek S.: *Spasení těla*, s. 20.

⁶⁹ Neubauer Z.: *O svatém Františku*, s. 199.

⁷⁰ Benyovzský L.: *Filosofická propedeutika*, s. 35 a dále.

⁷¹ Neubauer Z.: *O svatém Františku*, s. 199.

⁷² Neubauer O *svatém Františku*, s. 201.

⁷³ Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*, s. 26.

po právě takové péči, která představuje redukci zdravotních problémů na jejich somatické symptomy. Jednotliví pacienti musí nejprve dozrát k připravenosti na lékařská doporučení k psychosomatické léčbě, teprve skrze takovou změnu poptávky po léčbě je možné dojít i ke změnám v nabídce. Na to naráží i Komárek: „jedním z úskalí psychosomatické medicíny je to, že nutí pacienta k větší odpovědnosti za vlastní osudy a k určité míře sebeuvědomění, sebeodpovědnosti a vzhledu do vlastní i rodinné situace ..., která jej vzdaluje od pohodlné mentality »objednatelů oprav«“.

Tento druh „poptávky“ pacientů jednak s chápáním těla jako objektu, které v naší společnosti zakořenilo, a jednak s komplexní problematikou vyvinění. Dodds ukazuje, jak v Homérských eposech se člověk vyvíjí ze svého iracionálního jednání odkazem na božský zásah do své psychiky. V současné době je vyvinění možné odkazem na tělo. Ve staré Izraeli byl nemocný Job i přes svou dobrou pověst přáteli považován za hříšníka, který si zasloužil svou nemoc jako Boží trest. V novověku došlo v tomto směru ke změnám, člověk je chápán jako zcela odpovědný za svou mentální činnost (tento předpoklad zpochybnila až Freudova koncepce nevědomí), pokud je tato klasifikována jako „normální“. Naopak „nemoc“, ať psychická či fyzická, jedince exkulpuje. Pro moderní mentalitu je fyzicky nemocný chudák (byť příčiny jeho onemocnění, chápaného jako získaná fyzická vada, mohou spočívat v jeho vlastní životosprávě), který má nárok očekávat od ostatních projevy sociální opory. Chvála a Trapková hovoří o historicky vzniklé dichotomii nemocí pravých (chápaných jako postižení přicházející k člověku zvnějšku) a nepravých (z vnitřních příčin). V případě pravých nemocí umí lékař odhalit viníka – objektivní nález. Pokud takový nález nečiní, pacient se cítí zahanben – jeho potíže jako by nebyly pravé, oprávněné. Často pak, není-li nalezen společný nepřítel v podobě patologických fyziologických odchylek od normy, pouští se pacient do boje proti lékaři, který „nedělá dobře svou práci“ a lékař proti pacientovi, který „si vymýšlí“. tak říkají Chvála a Trapková, že toto třídění nemocí (na pravé a nepravé či psychické) „souvisí mnohem víc se samotnou metodologií lékařského výzkumu než s tím, jak nemoc vzniká“⁷⁴. V této souvislosti hovoří o „mužském způsobu pobývání ve světě“, který spočívá v záporném naladění společnosti vůči vnitřnímu světu prožívání jedince, který

⁷⁴ Chvála V., Trapková L.: *Rodinná terapie psychosomatických poruch*, s. 40.

je podle nich kulturně chápán jako femininní, v protikladu k mužskému objektivnímu světu.

Tělo se stává mediem komunikace společensky nepřijatelných či iracionálních pohnutek a požadavků, vůči ostatním i vůči jednotlivci samotnému, protože jej nelze obviňovat. Prostřednictvím nemoci lze chránit ohrožený vztah či sebepojetí. A čím víc je nemoc „fyzická“, tím spíše. Ve skutečnosti však symptomy, jejichž prostřednictvím organismus hledá vhodné adaptační mechanismy, neznají dělení na „pravé“ a „nepravé“:

„Je celkem lhostejné, zda člověk stagnuje ve vývoji proto, že nemůže například chodit (což mu »umožňuje« zůstat v péči matky), nebo jestli ho do dalšího života nepouští úzkost.“⁷⁵ Za vyvinění skrze tělo ovšem jedinec zaplatí somatizací či chronickou nemocí.

2.2 Alternativní pohledy na nemoc, psychosomatika

O moderním psychosomatickém myšlení v užším slova smyslu, v rámci psychoterapeutických úvah, můžeme hovořit počínaje pracemi Alfreda Adlera z počátku 20. století, který rozvíjel koncept útěku do nemoci, uvažoval nemoc v souvislosti s nerealistickými životními cíly a postoji jedince.

Gerhard Danzer chápe psychosomatiku jako „poetickou medicínu“, která se nedrží pouze učebnicových postupů, ale přihlíží k jednotlivému – k osobnímu životnímu kontextu. Cituje Novalisovu definici nemoci jako „tělesného šílenství“ na základě utkvělé myšlenky a podotýká, že také v základu psychických poruch skutečně stojí utkvělé myšlení – myšlení příliš rigidní, nevhodné pro život v určitém prostředí. Nemoc je, jak ji také chápe Bateson, varováním před nefunkčním poznávacím paradigmatem jedince. Zároveň kritérium funkčnosti nemůže být určeno zvenčí, stejně jako nemůže být definováno zdraví – v následující kapitole Danzer cituje Nietzscheho, který hovoří o zdraví ve vztahu k osobním ideám duše, k osobní konstituci a k cíli jedince. Zdraví se jeví teprve na pozadí nemoci, je „překonanou nemocí“. Zároveň Nietzsche hovoří o úlevě od odpovědnosti, kterou nemoc poskytuje člověku, za niž se však draze platí.

Vnímá-li člověk něco jako symptom či problém, ať už v oblasti somatické, psychické či vztahové, potřebuje svoje problémy řešit nikoli jen v rovině, na které se

⁷⁵ tamt., s. 41.

projevují, ale především v té rovině, kde vznikají. Autopoietický systém sám vytváří symptomy všeho druhu. Některé výkyvy psychického stavu obecně chápeme jako zapříčiněné biochemickými procesy uvnitř organismu (nedostatky výživy, životosprávy, hormonální cyklus), mnohé symptomy, kterými hovoří naše tělo, mají hlavní původ, tedy dají se nejefektivněji řešit na rovině psychické nebo sociální, z nichž každá je navíc mnohorozměrná. Stejně symptomy v odlišném kontextu mohou mít zcela různý význam – pokud se léčba odvíjí od znalosti tohoto kontextu, může být nejen efektivní z hlediska odstranění konkrétní symptomatiky, ale i smysluplná z hlediska celkovému (psychosomatickému) zdraví jedince. Tentýž symptom může signalizovat nepohodu organismu v některé jeho sociální roli nebo nesprávnou životosprávu. Symptom může na základě „psychických“ mechanismů symbolizovat vnitřní konflikt či emoci (podrobnému rozpracování symbolických rovin somatických symptomů se věnuje kniha R. Dahlkeho *Nemoc jako řeč těla*; zároveň symbolická řeč nemoci je sice kulturně podmíněna, ale není dána všeobecně, závisí na životních zkušenostech konkrétního jedince, jakým způsobem jeho tělo tlumočí nevědomé pohnutky), nebo určitá emoce přímo fyziologickou reakcí vyvolává (např. v případě esenciální hypertenze).

Na druhou stranu, slovy Gerharda Danzera, „otázky prvenství slepice nebo vejce, příčiny a účinku, primární poruchy a sekundárního následku však nejsou u příliš mnoha „psychosomatóz“ objasněny a jsou často kladeny neprávem“⁷⁶ – lze spíše hovořit o koincidenci příčin nemoci – nejen duševních a tělesných, ale také sociálních a duchovních - a jejich zacyklení. Lineární příčinnost není pro způsob existence živých organismů vhodný model, naopak „příčina“ a „následek“ se propojují v jednu cirkulární příčinnost. Gregory Bateson hovoří o zacyklení kauzálních řetězců „v biologii, v naší fyziologii, v našem myšlení, nervových pochodech, homeostázi a v ekologických i kulturních systémech, jichž jsme součástí“.⁷⁷ O tom také hovoří Chvála a Trapková: „Pokud se někdo ptá, co je prvotní, tedy co bylo dříve, zda duše, či tělo, jen tím dokládá své lineárně kauzální myšlení, které je pro živé systémy nepřiměřené.“⁷⁸

⁷⁶ Danzer G.: *Psychosomatika*, s. 13.

⁷⁷ Bateson G.: *Mysl a příroda*, s. 99.

⁷⁸ Chvála V., Trapková L.: *Rodinná terapie psychosomatických poruch*, s. 33.

V podstatě tedy jde v psychosomatice o nahlížení nemoci v kontextu života nemocného se všemi jeho aspekty. Tato kontextovost má velmi blízko k systemickému pohledu na živé bytosti.

Ačkoli ze systemického hlediska i z hlediska psychosomatického přístupu k člověku se na každou nemoc pohlíží jako na bio-psycho-sociální problém, některé choroby, jak už bylo zmíněno, bývají lékaři i laiky považovány za ve větší míře psychogenní či sociogenní než jiné. Mezi ně se počítají například chronická nespavost, sexuální problémy, např. impotence, bolesti hlavy, gastrointestinální potíže, kardiovaskulární obtíže, astma a mnohé jiné potíže, a to zvláště tehdy, pokud diagnostickými metodami klasické medicíny není odhalena organická porucha, kterou by bylo možné označit za příčinu - když jde o poruchy nejasné etiologie anebo ryze funkční. V tom případě se termínem „psychosomatická porucha“ myslí v podstatě somatizace psychických či vztahových problémů. Rozdělení na psychosomatické a somatické nemoci však na tomto základě není možné, v pozadí by totiž stál předpoklad, že somatizace nevyvolává organické poruchy, což evidentně neplatí. Ani ty projevy nemocí, jež jsou spojeny s působením mikroorganismů na tělo člověka, nelze považovat za těmito organismy zapříčiněné, jak potvrzují psychoneuroimunologická zkoumání. Podobně je tomu i v případě úrazů a jejich následků – úraz může být zapříčiněn chybným úkonem, za nímž stojí podvědomí jedince, neboť vědomé procesy tvoří jen část celkového fungování organismu – i úraz se svými následky může být tedy svého druhu somatizací.

Poněšický z hlediska psychoterapie spojené s léčbou psychosomatických poruch říká, že „různé psychoterapeutické teorie vzniku psychosomatických onemocnění spojuje myšlenka jednostranného tělesného reagování na úkor psychické odpovědi, či zpracování zátěžové situace“⁷⁹.

Jinde⁸⁰ jmenuje následující vysvětlení psychogenních symptomů z hlediska psychosomatiky:

1. Psychodynamické vysvětlení – spočívá na základě nevědomých konfliktů, na něž organismus neumí reagovat jiným způsobem.
2. Osobnostně-strukturální vysvětlení – takto je symptom chápán jako důsledek určité nedostatečnosti v osobnostní struktuře jedince, a to ve výstavbě jáských funkcí, které slouží k integraci mezilidských zkušeností. Tato nedostatečnost

⁷⁹ Poněšický in Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*, s.50.

⁸⁰ srv. Poněšický: *Neurózy, psychosomatická onemocnění a psychoterapie*.

vzniká na základě poruch v rané socializaci, namísto jáského řešení pak v nezvladatelných mezilidských situacích nastupuje somatizace.

3. Vznik symptomů na základě vyhroceného vnímání vztahu duševna a tělesna – jedinec může sám sebe vnímat striktně duální optikou a tělo do své osobnosti vůbec neintegrovat, nebo naopak příliš se identifikovat s tělem a jeho potřebami, obojí může být příčinou somatizace

4. Společenské vlivy – sem spadá podle Poněšického problematika vyvinění, jehož příčinou je společenská nepříjemnost regresivní reakce (tj. dočasného vzdání se zodpovědnosti).

5. Rodinné vlivy – zde se problematika týká především určitých očekávání ve vzájemných vztazích a patologických rodinných konstelací, což bude více rozvedeno v následující podkapitole o systemickém přístupu.

Je patrné, že tyto jednotlivé roviny se ve skutečnosti prolínají – rodinné vlivy mají podstatný vliv na vývoj jáských funkcí i nevědomých konfliktů.

2.3 Systemický pohled na nemoc

Poněšický popisuje systemický přístup k psychosomatickým poruchám jako přístup založený na určitém porozumění člověku. Člověk je chápán jako „hierarchický celek stále komplexnějších systémů, zaručující jak jeho homeostázu, tak i reagování na okolí, učení, vývoj“⁸¹. Do tohoto Poněšického modelu člověka lze zahrnout různé příčiny psychosomatických poruch, jmenované výše. Člověk je chápán jako stratograficky, jako celek úrovní reflexního, tělesného reagování, nad ním úrovně emočního, kognitivního a duchovního vyhodnocování a reagování a převzetí osobní zodpovědnosti za vedení svého života. Kde se nedostává adaptivních schopností na úrovni hierarchicky vyšší, jimž se člověk musí postupně naučit v procesu neustálé autokorekce v určité třídě situací, zástupně reagují úrovně nižší.

Tato autokorekce funguje na základě zpětných vazeb. Fylogeneze i ontogeneze člověka, organismu, mysli, je v principu stochastickým procesem, tedy procesem vývojem založeným na působení náhody.

Slovy G. Batesona, „vývojová změna a somatická změna (včetně učení a myšlení) jsou v zásadě podobné, ježto obě mají stochastickou povahu, jakkoliv logické

⁸¹ Poněšický in Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*, s.50.

typování idejí (příkazy, popisná tvrzení atd.), jimiž se oba typy procesů řídí, je zcela odlišné.⁸²

Stochastické systémy musí fungovat jak digitálně, tak analogově. Podstata procesu vývoje spočívá v tom, že určitý systém, popsitelný určitým souborem výpovědí, které jsou navzájem propojeny v okruzích závislostí. Tento systém v sobě musí udržovat určitou vnitřní konzistenci, aby se nezhroutil – v případě fylogeneze je takovou pojistkou vnitřní uspořádání (zárodek musí být především životaschopný, proto čím ranější je stadium vývoje embrya, tím menší odchylky jsou možné od statutu quo ante, což je důvodem podobnosti raných stadií embryogeneze různých obratlovců, jevu, jehož si povšiml E. Haeckl), v případě myšlení jeho vnitřní „přísnost“, tedy opět nutnost vnitřní soudržnosti mentálního procesu. Systém však není absolutně izolovaný od vnějšího prostředí. Toto prostředí se mění, systém je nucen se na jeho změny adaptovat. Při vývoji druhů proto dochází k výběru životaschopných změn prostřednictvím jejich slučitelnosti s epigenézí. Podobně je tomu v případě procesu tvořivého myšlení: „najdeme v něm obdobu toho evolučního procesu, v němž zkušenost vytváří mezi tvorem a jeho životním prostředím vztah nazývaný adaptace tím, že si vynucuje změny ve zvycích i v těle.“⁸³ Živý systém prochází procesem učení, tj. procesem autokorekce na základě pokusů a omylů. Pokus vždy znamená akci novou, náhodnou - v tom smyslu, že musí ověřovat správnost činnosti. Proto je explorační chování sebezpotvrzující – např. z hlediska myši, která strčila čumák do bedničky, v níž dostala elektrickou ránu, bylo toto jednání úspěšné – jeho cílem bylo zjistit, zda je, či není bednička bezpečná. Z tohoto úhlu pohledu je ten aspekt nemoci, spočívající v (nevědomém) vyhýbání se převzetí osobní odpovědnosti v nezvladatelné situaci, v podstatě vyhýbáním se nutnosti neustálého tvořivého jednání.

Avšak jen zdánlivě, protože nemoc sama může představovat toto tvořivé jednání. Nemoc je něco, co pozorovatel popisuje jako chybění. Je to zároveň předznamenání konce života, varování, že organismus se ve svém vývojovém směřování zastavil či chybí. Pro vývoj organismu jsou nutné i zpětné vazby typu „tudy ne“. Teprve pokud je organismem přijat adaptační mechanismus, který neodpovídá jeho vývojovým potřebám, a jako inovace se promítá do struktury systému, stává se nemoc chronickou. Chronická nemoc může vést až k zániku systému.

⁸² Bateson G.: *Mysl a příroda*, s. 130.

⁸³ tamt., s. 162.

Ptáme-li se na charakter nemoci a na to, proč se nemoc stává chronickou, ptáme se zároveň, co způsobuje, že jeden systém zaniká, zatímco druhý prospívá, proč „něco trvá déle než něco to, co tak dlouho netrvá“⁸⁴, ptáme se po určitém druhu přírodního výběru. V organismu probíhá množství procesů, které jsou propojeny v systému a regulovány zpětnovazebními mechanismy. Vlivem náhody vznikají fluktuace, množství výchylek na různých úrovních systému, z nichž většina působením negativní zpětné vazby zaniká, některé se však mohou stát zdrojem změny. Změna nemusí být vždy pozitivní – její výhodnost je ověřována v interakci s prostředím, díky seberegulačním, sebeléčícím schopnostem systému. Chvála a Trapková hovoří o tom, že se v praxi často setkávají s případy, kdy roli pozitivní zpětné vazby, proměňující nahodilou fluktuaci v symptom, na sebe bere přehnaná pozornost na nesprávném místě – tak může například náhodně zvýšená teplota u dítěte na sebe vzít stabilizační funkci v rodině ohrožené neshodami mezi rodiči, kteří se soustředí na „nemoc“ dítěte, jež se tímto svým zvýznamněním posiluje a udržuje. Systém – biologický, ekologický, psychický či sociální se učí prostřednictvím nadprodukce a výběru. To např. v případě rodinného systému znamená, že zejména v obdobích, kdy je rodina postavena do nové situace (jako jsou sňatky, úmrtí, narození, odchody členů, změny prostředí apod.), jeho členové produkují více symptomů a věnují jim více pozornosti (a v důsledku toho často i více stonají), než v období, kdy systém není nucen hledat nové adaptační mechanismy.⁸⁵

Významnou roli zde sehrává náhoda, která zapadá do životního příběhu systému a začlení se do něj. Příběh je synonymum pro to, co Bateson nazývá kontextem, je to „pattern skrze čas“⁸⁶, „podoba probíhající v čase (pattern through time)“⁸⁷, jíž jsou jakékoli A a B spojeny, bez něhož A pro B nemůže mít žádný smysl. Myšlení v příbězích je tak vlastní nejen lidem, ale každé myslí, mentální procesy jsou vytvářením příběhů. Stejně jako pozorovatel nemá přístup k druhému nebo věcem o sobě, ani mysl nemá bezprostřední přístup sama k sobě, i sebe sama reflektuje v příbězích. V tomto smyslu platí, že nic se neděje náhodně – každá náhoda, s níž se systém strukturálně spojí, je smysluplná. Taková náhoda se stává zdrojem změny ve struktuře systému.

⁸⁴ Bateson G.: *Mysl a příroda*, s. 48.

⁸⁵ srv. Chvála V., Trapková L.: *Rodinná terapie psychosomatických poruch*, s. 45.

⁸⁶ Bateson G.: *Mysl a příroda*, překlad dle Neubauera, cit. in Chvála V., Trapková L.: *Rodinná terapie psychosomatických poruch*, s. 49.

⁸⁷ Bateson G.: *Mysl a příroda*, s. 24.

Živá bytost, která je neustálým procesem, může zejména v mezních bodech svého vývoje, kdy „zkouší“ různé alternativy řešení nastalých problémů, z nichž volí řešení, které způsobí přeuspořádání struktury systému, zvolit i řešení nevhodná, neboli nebýt schopno adaptace. Na tom základě spočívá fylogeneze - na úrovni populace dochází k přírodnímu výběru těch jedinců, kteří měli schopnost této adaptace (nikoli tedy, jak tvrdil lamarkismus, že by určitá adaptace sama byla dědičná z jedince na potomstvo). Mezi tím, co je dáno geneticky a co učením, neexistuje spor – geny vytváří učení rámeček, genetická informace je vyššího logického typu, než informace získané učením, učením se učení atd..

Systemicky je tedy člověk nahlížen nikoli izolovaně, nejen v rámci sociálních systémů, ale konečně v rámci celku dobrého stvoření, jímž prostupuje Boží krása (proto Bateson v úvodu knihy *Mysl a příroda* cituje Augustina). Proto „i smrt má svou kladnou stránku. Ať je člověk jakkoli dobrý, stane se obtížným otravou. Tabuli, na které se hromadí všechny ty informace, je třeba smazat, a krásné písmo, které na ní bylo napsáno, se musí obrátit v nahodile rozptýlený křídový poprašek ... Ve větší, trvalejší ekologii jsou menší podcykly žití a umírání uvnitř větší, trvalejší ekologie.“⁸⁸

Minout cíl při střelbě, řecky *hamartanó*, znamená zároveň chybovat a hřešit. Hřích a nemoc k sobě měly ve všech starých kulturách blízko. Obojí totiž bylo chápáno jako chybování na individuální životní cestě. Obě ideje popisují nežádoucí existenční stav zapříčiněný sejitím z cesty, který obsahuje i prvek vyhybání se, které však nemusí být vědomé (starozákonní člověk či člověk homérských eposů často hřeší z nevědomosti, omylem, nikoli „naschvál“). A obojí je zároveň chápáno jako příležitost ke změně, k vyléčení, ke korekci životního směru. Tento obraz se odráží i v současné liturgii katolické církve, např. ústřední formulace pokání během mše „řekni jen slovo, a má duše bude uzdravena“, znamená uzdravena od svých hříchů, a tato analogie s uzdravením od nemoci není náhodná, ale hluboce zakořeněná v archetypálním vnímání člověka.

Dnes je představa „hříchu“ jako minulé cíle nahrazena představou jednorázového provinění proti vlastnímu svědomí a druhým, také nemoc je chápána jinak a zmíněná analogie není tak zřejmá. Psychosomatika se k ní však obloukem vrací - v daseinanalytickém pojetí psychosomatiky je somatizace chápána jako vyhnutí se odpovědnosti za tvořivé vedení života, podobně jako v pojetí systemickém, kdy se

⁸⁸ tamt., s. 179.

nemocný systém „tvrdšíjně“ drží již naučených vzorců chování, které ovšem nejsou vždy funkční. Příkladem může být ritualizovaná komunikace, která se často stává příčinou schizogenetických sociálních systémů. Nebo člověk jako biologický systém může upřednostnit tělesné reagování tam, kde se potřebuje „vyhnout emoční reakci, která by ohrožovala jeho sebeobraz, sebejistotu, sebepojetí či sebeúctu“⁸⁹.

V souvislosti s problematikou vývoje systému se lze ještě jednou zmínit o směřování logických typů, o němž hovoří Bateson. Ten upozorňuje na to, že předpovídat můžeme obecné, nikoli jedinečné. Např. společenské síly sice působí určitým směrem, ale nelze předpovědět budoucí vývoj lidstva, protože nelze předpovědět konkrétní události, v něž vyústí (např. není jedno, kdo konkrétně se stane vůdcem revoluce). Podobně je tomu i v případě jednotlivců – i ti sice podléhají společensky a biologicky rámcově určeným vývojovým tendencím, konkrétní průběh a výsledek vývojových kroků však předpovědět nemůžeme, právě proto, že nové vzniká pouze z náhody. Lidská cesta, z níž lze sejít, tedy není předem vytyčena, lze ji pouze neustále tvořivě hledat.

⁸⁹ Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*, s. 53.

Závěr

Hlavním záměrem této práce bylo představit některé z myšlenek Gregoryho Batesona, k němuž, jak říkají Chvála a Trapková, se systemičtí teoretici vždy vrací, kdykoli se snaží přijít s novými myšlenkami. Spojení témat systemického a psychosomatického přístupu se nabízelo ke zpracování, protože, jak jsem se snažila ukázat, ze zaujetí prvního v podstatě vyplývá druhý.

Že je tato práce inovativní se neodvážím tvrdit, ale věřím, že její přínos spočívá v novém uspořádání prvků popisu již publikovaných - i pouhý záměrný výběr literatury v rámci práce může podle mého názoru přinést v jistém smyslu nový pohled na tuto velmi komplexní problematiku.

Literatura

- Bateson G.: *Mysl a příroda: nezbytná jednota*. Praha, Malvern 2006.
- Benyovzský L.: *Filosofická propedeutika I*. Praha, Sofis 1998.
- Danzer G.: *Psychosomatika*. Praha, Portál 2001.
- Geertz C.: *Interpretace kultur*. Praha, Slon 2000.
- Chvála V., Trapková L.: *Rodina jako sociální děloha a kvalitativní výzkum*. Kontext, XI, č.4, 1995.
- Chvála V., Trapková L.: *Rodinná terapie psychosomatických poruch*. Praha, Portál 2004.
- Komárek S.: *Spasení těla: Moc, nemoc a psychosomatika*. Praha, Mladá fronta 2005.
- Kratochvíl S.: *Základy psychoterapie*. Praha, Portál 1997.
- Luhmann N.: *Láska jako vášeň*. Praha, Prostor 2002.
- Augustinus A.: *Vyznání*.
- Luhmann N.: *Sociální systémy*. Praha, Pallata 1994.
- Neubauer Z.: *O svatém Františku aneb zrození ducha novověku*. Praha, Malvern 2006.
- Pecháčková S.: *Zpráva o systemické terapii*. Praha, Institut pro systemickou zkušenost 1993.
- Petříček M.: *Úvod do (současné) filosofie*. Praha, Herrmann 1997.
- Poněšický J.: *Neurózy, psychosomatická onemocnění a psychoterapie*. Praha, Triton 1999.
- Růžička J.: *Psychosomatický přístup k člověku*. Praha, Triton 2006.
- Vágnerová M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha, Portál 2004.